

РОЗДІЛ 3. ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 398 (= 811.16)+(= 411. 21)

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-22>

КОНЦЕПТ “МАТЕРИНСТВО” У СХІДНОСЛОВ’ЯНСЬКИХ ТА АРАБСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

Завгородня Д. О., аспірант

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

daria.zavgor@gmail.com

Стаття присвячена аналізу реалізації концепту “материнство” у східнослов’янських та арабських фольклорних пареміях, прислів’ях передусім. Визначено смислове наповнення вказаного концепту, зумовлене ціннісними орієнтаціями, закріпленими в культурі. Доведено подібність бачення постаті та ролі матері в родині та соціумі представниками зазначених культур.

Ключові слова: паремія, прислів’я, концепт, концептуальне поле, культурний компонент, ціннісний компонент.

CONCEPT “MOTHERHOOD” IN EAST SLAVIC AND ARABIC PROVERBS

Zavhorodnya D. O., graduate student

*Zaporizhzhya national university
Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine*

The aim of this research article is to compare concept “motherhood” in East Slavic and Arabic culture as exemplified by paramiology of studied ethnoses.

Concept is universal term for many scientific directions and is especially relevant in humanities (author compares “concept” and “notion” as related terms). Formation of the conceptual system in the minds - the most important component of the process of inculturation. Interesting aspect is a comparison of concepts content in unrelated cultures, which makes it possible to study the specific national peculiarities of culture, as well as the peculiarities caused by the universality of universal human spiritual experience.

The author considers lingvocultural approach to the study of concepts, particular attention is focuses on the national and value components of this phenomenon. In theoretical part is proved that concept includes mental, ethno-specific and axiological layer. It has dynamic, mobile character and presents a micromodel of culture.

In the practical part of the work the content of the concept of motherhood (lexical and conceptual levels) are analyzed, social and cultural-historical context are determined (definition of “motherhood”, traditional ideas about the role of the mother in the family and society, relation with ancient mythological beliefs). It’s proved that in East Slavic and Arab cultures a social status of the mother is high (the relationship between a mother and a child becomes a model for many social attitudes). The consequence is the idealization of women in the status of the “mother”.

In the practical part the high assessment of the concept in the hierarchy of values of East Slavic and Arab cultures is shown. Absence of clearly defined negative assessments is emphasized (on the basis of the analysis of practical material). The following meanings (which form the content of the concept) are defined: the uniqueness of the mother's role, the indispensability of her personality, the need for respect, the meaning of finding solace, responsibility of child-rearing (and, as a consequence, inheritance), connection with the emotional sphere of life. The coincidence in the understanding of motherhood and the role of mother is due to the long standing functioning of the universal “mother”.

Key words: paremia, proverb, concept, conceptual field, cultural component, value component.

Провідною характеристикою сучасної науки є інтегративні процеси, тому аналіз феномену “концепт”, який постає універсальним для багатьох галузей знань, є актуальним у дослідженнях різних напрямів гуманітаристики. Особливо цікавим уявляється зіставлення наповнення концептів неспоріднених культур, що дає можливість вивчення як специфічно національних особливостей культури, так і особливостей, зумовлених універсальністю загальнолюдського духовного досвіду. Материнство як соціокультурний феномен містить у собі генезис усієї людської культури та цивілізації, усього суспільно-історичного та

родинного досвіду людства [1, с. 360]. Універсалія “материнство” як один із ключових концептів світу неодноразово була предметом аналізу (М. О. Андреев (2012) [2], Н. К. Аванесян (2012) [3], А. Л. Кисельова (2007) [4], А. В. Соколова (2007) [5]). Хоча ситуація народження та наявності матері є універсальною, втім, як явище материнство в різних культурах оцінюється по-різному, що зумовлене різними культурними традиціями. Оскільки концепт має прадавню міфологічну основу, то саме фольклор дає найбільш цінний матеріал для осмислення його змісту.

Метою пропонованої розвідки є аналіз спільного та відмінного у реалізації концепту материнство у східнослов'янських та арабських фольклорних пареміях, прислів'ях передусім.

Оскільки термін “концепт” має деякі відмінності у тлумаченні в залежності від сфери використання, то доречним буде розглянути специфіку розуміння терміну саме в лінгвокультурологічному науковому дискурсі.

Науковці роблять акцент передусім ментальну природу концепту. В. І. Карасик визначає концепт як первинне культурне соціопсихічне утворення колективного несвідомого, що предметнюється в тій чи іншій мовній формі [7]. Саме у свідомості відбувається взаємодія мови та культури. Щоб підкреслити культурну специфіку концепту, дослідники звужують його тлумачення до дефініції “лінгвокультурний концепт”. Лінгвокультурний концепт – це умовна ментальна одиниця, спрямована на комплексне вивчення мови, свідомості та культури. Оскільки свідомість – це місце перебування концепту, культура – ментальна проекція елементів концепту, мова та мовлення – сфера, у якій концепт предметнюється [8, с. 9]. Цікавим у наведеному визначенні є те, що концепт розглядається як інструмент пізнання.

Здатність бути одночасно і об'єктом, і інструментом наукового вивчення зближує “концепт” з “поняттям” як формою мислення. Відмінність між “поняттям” та “концептом” зумовлена відмінністю між теоретичним та буденним пізнанням. “Поняття” відображає найбільш суттєві загальні ознаки предмета або явища, у той час як “концепт” може відображати одну або декілька не обов'язково суттєвих, а будь-яких ознак об'єкта [8, с. 89], “це все те, що ми знаємо про об'єкт в усій екстенсії цього знання” [9, с. 97]. Як зазначає Ю. С. Степанов, “концепт – деяке сумарне явище, що за своєю структурою складається з самого поняття та ціннісного [10, с. 41] (часто образного) уявлення про нього людини”.

Отже, лінгвокультурологічний напрямок досліджень акцентує наявність у складі концепту ціннісного компоненту. Показником наявності ціннісних відносин є можливість застосування оціночних предикатів. “Концепт групується навколо сильної ціннісно-акцентуваної точки свідомості, від якої розходяться асоціативні вектори” [8, с. 92]. Проте для концептів ціннісний компонент не є специфічним, оскільки він притаманний будь-якому ментальному утворенню, що відзеркалює духовне життя людини. Можна зробити припущення, що специфічним для концепту є культурний компонент. Ю. С. Степанов зауважує, що концепт – це мікромодель культури, він породжує її та породжується нею [10, с. 40]. Ця думка здається доречною, адже, з одного боку, формування у свідомості індивіда концептуальної системи є важливим складником процесу інкультурації, а з іншого боку, – розвиток культури сприяє збагаченню та розширенню змістового наповнення концепту, що свідчить про динамічний характер цього феномена. “Мінливість структури концепту пов'язана з мінливістю зовнішнього світу людини й внутрішньої системи цінностей. Концепт не може бути статичним через те, що його зміст постійно збагачується, а обсяг збільшується за рахунок появи нових знань” [11, с. 326]. Отже, серед головних ознак концепту можна виокремити його ментальну природу, мобільний характер, наявність у структурі ціннісного та культурного компонентів. Оскільки культурний складник концепту є пріоритетним для аналізу порушеної у статті проблеми, то як базова найбільш влучною видається дефініція І. О. Голубовської: “Культурні концепти – це омовлені культурно

детерміновані ментальні утворення, котрі мають безпосередній дотик до цінностей, ідеалів і установок етносів і в яких знаходять своє найповніше відображення особливості національного характеру і сприйняття світу” [12, с. 401].

Академічний тлумачний словник сучасної української мови дає два визначення явища “материнство”: 1. Стан жінки-матері під час вагітності, пологів, годування дитини. 2. Почуття жінки-матері до дитини; бажання стати матір'ю [13, с. 645]. Подібне визначення має це поняття в російській та в білоруській мовах. Отже, основне тлумачення пов'язане передусім із репродуктивною функцією жінки як продовжувачки роду. У східнослов'янській культурі традиційним є культ материнства, пов'язаний із прадавнім синкретичним образом Богині-Матері, Землі-Годувальниці, що уособлює чистоту, непорочність і водночас плодючість. В. Рогоза наголошує, що в міфології східних слов'ян образ землі оформлюється через ознаки материнства, родинного зв'язку, захисту, цілительства, краси й чистоти. Жінка отримує цінність лише в іпостасі матері, відносини між матір'ю та дитиною стають моделлю для багатьох соціальних відносин [14], тому для східних слов'ян притаманне шанобливе ставлення до матері як берегині та продовжувачки роду. Розуміння материнства як втілення щедрості та благодаті знаходить широке відображення у прислів'ях: “Мать кормит детей, как земля людей” [15, с. 522], “Что материнской рукой дано, то впрок пойдет”, “Материнская ласка конца не знает” [16], “Рада б мати для дітей небо прихилити та зорями вкрити”, “При сонці тепло, при матері добро” [17, с. 187]. Також концепт “материнство” реалізується у пареміях через низку наступних смислів:

- паремії, що описують беззаперечність материнської любові: “Материнская душа кривая, материнская любовь слепая”, “Свое дитя и горбато, да мило”, “Дитя хоть криво, да отцу, матери мило” [18], “Людям як болото, а матері як золото” [17, с. 187];
- паремії, що описують незамінність матері, її виняткову роль у долі кожної людини: “Без отца – полсироты, а без матери и вся сирота”, “Отцов много, а мать одна” [18], “На світі знайдеш усе, крім рідної матері” [17, с. 188];
- паремії, в яких матір виступає у ролі своєрідного абсолюту, головного орієнтиру людини у житті: “Мать всякому делу голова” [18], “Без матки пчелки – пропащие детки” [15, с. 520], “Тільки в світі правди, що рідная мати” [19, с. 415], “Одна мати – вірна порада”, “Бог не годен всюди бути, тому маму сотворив” [17, с. 187];
- паремії, що описують самопожертву, силу материнської любові як своєрідного оберегу: “Мати сама не з'їсть, а дітей нагодує”, “І задрипана ворона своїм дітям оборона” [17, с. 187], “Мать праведная – ограда каменная” [18];
- паремії, що описують магічну силу материнського слова, навіть: “Мамина лайка – байка, а битва – молитва” [17, с. 187], “Материнська молитва із дна моря підіймає”, “Куля мине, а материне слово не мине” [19, с. 416].
- паремії, що описують тісний зв'язок, нероздільність матері та дитини як єдиного організму: “Дитятку за ручку, а матку за сердечко” [18], “Матері кожної дитини жаль, бо котрого пальця не вріже, то все болить” [17, с. 187], “У дитини болить голова, а у матері – серце”, “У дитини заболить пучка, а в матері – серце” [17, с. 188]. Як наслідок – фіксація факту спадкоємності: “Какова матка, таковы и детки” [15, с. 519], “Чого мама научить, те й дочка знає”, “Яка клепка, така й бочка, яка мати, така й дочка”, “Яка вода, такий млин, яка мати, такий син” [17, с. 188].

Порівняно з батьком мати завжди асоціюється з емоційною сферою особистості, здатність матері співчувати протиставляється здатності контролювати ситуацію розумом: “До людей по розум, до матері по серце” [17, с. 187], “Воля батюшкина, нега матушкина” [18], недарма концептосфера “материнство” часто включає компонент “серце”: “Дитятку за ручку, а матку за сердечко”, “Матернее сердце в детках, а детское в камне” [18], “Сердце матери – вещун” [20].

Якщо говорити про включеність у поле концепту “материнство” негативних характеристик, то вони пов’язані з концептуальними ознаками “погане виховання”, “діти – дзеркало матері”: “Дурной рыбак – дурные сети, дурная мать – дурные дети”, однак у цілому статус “жінки-матері” в східнослов’янській традиції сакралізується та не припускає негативних оцінок, що підтверджують спеціальні дослідження: “Негативные черты русской женщины-матери отсутствуют или, во всяком случае, не эксплицированы. Русской женщине атрибутируют все достоинства, забывая о том, что у них всегда имеется оборотная сторона” [14]. Те саме можна сказати про всі східнослов’янські культури.

Для арабських традицій післяісламського періоду характерне надзвичайно шанобливе та поважне ставлення до жінки-матері, адже в Корані та хадісах відзначається першочерговість споріднення саме за материнською лінією. Це чітко відображено у вислові пророка Мохамеда: “Більше всіх прав над жінкою у її чоловіка, більше всіх прав над чоловіком у його матері” [21, с. 66]. Ця тенденція відстежується і у прислів’ях, у яких акцентується спорідненість саме через причетність до матері: “Хто одружився з моєю матір’ю – тот мій дядько”, “Хто одружується з нашою мамою, той нам і тато” [21, с. 67]. Часто концептуальне поле включає поняття, пов’язані з релігією, що також є свідомством високого соціального статусу жінки-матері: “Рай під ногами матерів” [21, с. 67], пор. з рос. “Покоюй матеръ свою волю божию творит” [18]; у східнослов’янських прислів’ях акцентується сила материнського слова, яке має надзвичайну силу: “Материнська молитва з дна моря виймає, а прокляття – в могилу заганяє!” [17, с. 187], “Материнское слово мимо (на ветер) не молвится” [18]. В арабських прислів’ях материнське слово асоціюється передусім із приемністю для слухача: “Слово матері – що мед у роті” [21, с. 67], а сама постать матері – з розрадою: “К матери своей обращается опечаленный” [22], “Шукай розради в своєї матері” [23, с. 56], “Мать постелила, и спать уложила” [22]. Як і в східнослов’янських прислів’ях, в арабських підкреслюється безумовна любов матері до дитини, ідеалізація нащадка, перебільшення у баченні його чеснот: “Всякая обезьяна в глазах своей матери – газель” [21, с. 70], “Для тарганихи її тарганчик найкращий” [23, с. 60], пор. з рос. “Родился сын, как белый сыр”, “У всякого первенец родится: во лбу светлый месяц, за ушами ясны звезды” [18]. Також арабські паремії підкреслюють важливу роль матері у вихованні дитини: “Дитя для матері, що глина для гончара”, “Дитя – сосуд матері”, “Дитя – материнская душа”, і, як наслідок, наявний факт спадковості: “У волчицы – дети волчата”, “У гадюки й діти гадючєнєта” [23, с. 60], “Дочь повторяет свою мать, сын – отца”, “Сын весь в мать” [23, с. 58]. В арабських прислів’ях також присутнє зіставлення батька й матері: мати сприймається більш емоційною, здатною до співчуття: “В батька одне серце, а в матері – два” [23, с. 57]. В арабському суспільстві прояв батьком ніжних почуттів до дитини вважається неприпустимим, однак в окремих прислів’ях можна відстежити елементи своєрідної “реабілітації” батька, підкреслюється висока міра його переживання та тривоги за дитину як вияв істинної любові: “Страдания, от которых разрывается печень, сравнимы со страданиями отца за своего сына” [24, с. 217]. Як бачимо, прислів’я фіксують негласні оцінки родинних зв’язків та ролей.

Отже, у східнослов’янських та арабських прислів’ях реалізація концепту “материнство” має багато спільного: концептуальне поле включає низку тотожних смислів, а саме:

- унікальність ролі матері, незамінність її постаті;
- пошана та повага;
- смисл віднайдення розради та спокою;
- відповідальність за виховання дитини (і як наслідок – спадковість);
- зв’язок з емоційною сферою життя.

Збіг у розумінні материнства та ролі матері представниками різних культур пояснюється давністю функціонування універсалії “мати”. Ця універсалія уособлює мудрість та

духовність, дещо позасвідоме, дещо благодатне, те, що дає пристанок; інстинкт або імпульс, що сприяє, допомагає. Усі ці смисли знайшли відображення в пареміях. Аналіз обмеженого корпусу матеріалів не дозволяє аргументовано говорити про наявність чітко окреслених відмінностей у баченні постаті та ролі матері, відображених у пареміях східнослов'янських та арабських народів, тому ця проблема може стати темою подальших компаративних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алієва А. Д. Фразеологізми в актуалізації концепту “Материнство”: перекладацький аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Лінгвістика*. 2011. № 15. С. 360-365. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_2011_15_85. (дата звернення: 16.12.2017).
2. Андреянова М. А. Реализация концептосферы “материнство” в русском, английском и французском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. Казань, 2012. 20 с. URL: <http://cheloveknauka.com/v/557268/a/?#?page=20> (дата звернення: 16.12.2017).
3. Аванесян Н. К. Языковая объективация концептуально-когнитивного фрейма “Мать” в английском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. Пятигорск, 2012. 20 с. URL: <http://docplayer.ru/61621305-Avanesyan-narine-karenovna-yazykovaya-obektivaciya-konceptualno-kognitivnogo-freyma-mat-v-angliyskom-i-russkom-yazykah.html> (дата звернення: 16.12.2017).
4. Кисельова А. Л. Концепт “жіночість” у вікторіанській лінгвокультурі : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2007. 20 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 16.12.2017).
5. Соколова А. В. Вербалізація концептосфери “фемінізм” в американському жіночому дискурсі XIX-XXI ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Одеса, 2007. 21 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 16.12.2017).
6. Вакорина И. В. Лингвокультурный концепт “Motherhood” (“материнство”) в афроамериканском языковом сознании: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Смоленск, 2016. 24 с. URL: http://www.smolgu.ru/files/doc/D212_254_01/vakorina_a.pdf (дата звернення: 16.12.2017).
7. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
8. Смирнова Г. В. Понятие концепта в лингвокультурологии. *Вестник МГЛУ*. 2010. № 24 (603). С. 87-94. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/ponyatie-kontseptov-v-lingvokulturologii> (дата звернення: 16.12.2017).
9. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический аспект, прагматический и лингвокультурологический аспекты, Москва: Языки русской культуры, 1996. 284 с.
10. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва: Языки русской культуры, 1997. 824 с.
11. Цьмух О. П. Поняття “концепт” у сучасному лінгвістичному дискурсі. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. пр., Донецьк, 2011. С. 326-329. URL: <http://philology.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/05/studii22.pdf> (дата звернення: 16.12.2017).
12. Голубовська І. О. Етнічні особливості української національно-мовної картини світу. *Studia Linguistica*. 2010. № 4 С. 400-412. URL: http://philology.knu.ua/php/4/7/Studia_Linguistica_4/400_412.pdf (дата звернення: 16.12.2017)

13. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970-1980. URL: http://ukrlit.org/slovnuk/slovnuk_ukrainskoi_movu_v_11_tomakh (дата звернення: 16.12.2017).
14. Рогоза Н. В., Гутова С. А. Мифологизация образа женственности как основание русской культуры. *Молодой ученый*, 2010. №3. С. 165-171. URL: <https://moluch.ru/archive/14/1304/> (дата звернення: 16.12.2017).
15. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г., Николаева Е. К. Большой словарь русских пословиц. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2010. 1024 с.
16. Михайлова Л. М. 20 000 русских пословиц и поговорок. Москва: Центрполиграф, 2011. 500 с. URL: <https://www.litres.ru/ludmila-mihaylova/20000-russkih-poslovic-i-pogovorok/chitat-onlayn/> (дата звернення: 16.12.2017).
17. Українські прислів'я та приказки. / уклад. Мишанич С. В., Пазяк М. М. Київ: Дніпро, 1984. 390 с.
18. Даль В. И. Пословицы русского народа. URL: http://www.100bestbooks.ru/files/Dal_Poslovicy_i_pogovorki_russkogo_naroda.pdf (дата звернення: 16.12.2017).
19. Номис М Т. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Київ: Либідь, 1993. 766 с.
20. Уваров Н. В. Энциклопедия народной мудрости. Пословицы, поговорки, афоризмы, крылатые выражения, сравнения, Вологда: Инфра-Инженерия, 2009. 592 с. URL: <https://profilib.net/chtenie/40340/nikolay-uvarov-entsiklopediya-narodnoy-mudrosti-poslovitsy-pogovorki-aforizmu-krylatye-225.php> (дата звернення: 17.12.2017).
21. Кухарева Е. В. Национальный менталитет в зеркале арабских пословиц. Исследование проблемы взаимосвязи и взаимозависимости языка и национального менталитета с лингвистической точки зрения. Гамбург: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2011. 262 с. URL: <https://mgimo.ru/upload/iblock/fb6/fb6c3fe6f5f8dc43cb164183adcaa677.pdf> (дата звернення: 17.12.2017).
22. Пословицы и поговорки народов мира. URL: <http://poslovitsy-pogovorki.com/>
23. Арабські прислів'я та приказки / перекл. з араб.: Т. М. Лебединська, Ю. М. Кругляк. Київ: Дніпро, 1981. 166 с.
24. Шайхуллин Т. А. Языковая вербализация отношений между родителями и детьми в русских и арабских пословицах. *Вестник Ленинградского государственного лингвистического университета имени А. С. Пушкина*. Т. 1. № 2. Филология. С. 214-222. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/yazykovaya-verbalizatsiya-otnosheniy-mezhdu-roditelyami-i-detmi-v-russkih-i-arabskih-paremiyah> (дата звернення: 17.12.2017).